

Αξία και χρήμα στις νεοκλασικές οικονομικές θεωρίες: μια μαρξιστική κριτική

Σχέδιο κειμένου:

Εισαγωγικά

1. Το αδιέξοδο των κλασικών
2. Η νεοκλασική επανάσταση
3. Κριτικές της νεοκλασικής θεωρίας
  - A. Μερική ισορροπία
  - B. Γενική ισορροπία
  - Γ. «Πραγματική» και «εγχρήματη» οικονομία

Παραρτήματα

1. Μερική ισορροπία: η καμπύλη της ζήτησης
2. Αξία και τιμή στους κλασικούς και τους νεοκλασικούς
3. Κόστος ή χρησιμότητα: Η κόττα ή το αβγό;
4. Σχετικά συστήματα: αναγκαστική ανισορροπία τους (η περίπτωση των χωρών)
5. Μερική ισορροπία ή Πώς να συμπεράνουμε αυτό που ήδη προϋποθέτουμε

— • — • —

Εισαγωγικά

Δύο είναι οι ιδέες που προσέγγισαν ιστορικά την πηγή της αξίας, δηλαδή το γιατί (ή το πώς) τα πράγματα αξίζουν και πόσο.

- Η μία, αυθόρμητη, είναι ότι τα πράγματα αξίζουν επειδή χρειάζεται προσπάθεια για να παραχθούν, είτε η προσπάθεια αυτή (δηλαδή κόστος) είναι «κεφάλαιο» και εργασία, είτε απλώς εργασία: άλλωστε το «κεφάλαιο» είναι, σε αυτή την οπτική, απλώς μια περιπλοκή, αφού μπορεί κάλλιστα και αυτό να αναχθεί σε εργασία ή μάλλον σε παλαιότερη εργασία.
- Η δεύτερη είναι ότι τα πράγματα αξίζουν επειδή τα ίδια χρειάζονται, ικανοποιούν μια ανάγκη και, από αυτή τη σκοπιά, αξίζουν τόσο όσο απαιτείται για να τα προμηθευτεί κανείς (ή όση είναι η «δυσκολία» για να τα εξασφαλίσει). Σε αυτή την περίπτωση, η αξία των πραγμάτων δεν είναι ανάλογη της χρησιμότητάς τους, αλλά περισσότερο της σπανιότητάς τους ή της σχετικής τους σπανιότητας (ο αέρας είναι εξαιρετικά απαραίτητος, αλλά άφθονος, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει π.χ. με μία πολύτιμη λίθο).

Οι δύο αυτοί τύποι αξιολόγησης δεν είναι άσχετοι μεταξύ τους (αν και είναι, πράγματι, αντιφατικοί, αλλά αυτό μένει να ειπωθεί!). Όχι μόνο έχουν κάποια σχέση αλλά και, ποσοτικά, πρέπει να καταλήγουν (και καταλήγουν) στις ίδιες αναλογίες τιμών (βλ. και σχηματικό παράδειγμα στο Παράρτημα 3). Όμως, παίζουν διαφορετικό ρόλο ανάλογα με το πώς τις συλλαμβάνει κανείς.

- Αν η πηγή της αξίας βρίσκεται στην ιστορία της κατασκευής τους, τότε η αξιολόγηση της χρησιμότητάς τους επεμβαίνει στις ποσότητες που παράγονται, προσαρμόζοντας ανάλογα τους διαθέσιμους παραγωγικούς πόρους (κυρίως την εργασία).

- Αν, αντίθετα, η πηγή της αξίας βρίσκεται στο μέλλον της χρησιμοποίησής τους, τότε οι ίδιοι οι παραγωγικοί πόροι (η εργασία) πρέπει να αξιολογηθούν και να κατανεμηθούν με βάση τη συμβολή τους στην παραγωγή των εμπορευμάτων και στις ποσότητες που χρειάζεται.

Παρόλο που ιστορικά, έως ότου εμφανιστούν οι νεοκλασικοί, η προτίμηση των θεωρητικών πήγαινε μάλλον προς την πρώτη εκδοχή, η επιλογή αυτή δεν θα είχε μεγάλη σημασία (αφού στο ίδιο σύστημα τιμών καταλήγει), αν δεν επενέβαινε ένα άλλο στοιχείο για ερμηνεία: το κέρδος ή η κατανομή εισοδήματος μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου.

1. Το αδιέξοδο των κλασικών

Την ηθική πλευρά την ξέρουμε, αυτή που τρώμαζε τους θεωρητικούς της αστικής τάξης και που συνέβαλε στην εμφάνιση των νεοκλασικών: η θεωρία των κλασικών, ότι η αξία πηγάζει από την εργασία, είναι ένα δυνητικά επικίνδυνο όπλο στα χέρια των σοσιαλιστών ενάντια στο κεφάλαιο, αφού, έτσι, κάνει το κέρδος να φαντάζει σαν προϊόν ιδιοποίησης αν όχι κλοπής. Αλλά, πέρα από την ηθική πλευρά, υπάρχει και ένα θεωρητικό πρόβλημα, αν όχι αδιέξοδο, με την κλασική θεωρία της αξίας-εργασία. Ότι στην καπιταλιστική παραγωγή, ιδιαίτερα την αναπτυγμένη, όχι μόνο η τιμή των εμπορευμάτων αποκλίνει, στην αγορά, από την εργασία που αυτά περιέχουν, αλλά και η ίδια η αξία τους κατά κανόνα παραμορφώνεται από την ύπαρξη κέρδους και μάλιστα συστηματικά. Η αξία των εμπορευμάτων δεν είναι ανάλογη της εργασίας που περιέχουν, γιατί «προστίθεται» το κέρδος το οποίο είναι ανάλογο του κεφαλαίου που έχει επενδυθεί, όχι της εργασίας που κινητοποιεί. Έτσι, π.χ. μια παραγωγή που απαιτεί μεγάλες πάγιες επενδύσεις και σχετικά λίγη εργασία απαιτεί ένα κέρδος ανάλογό τους. Αυτό κάνει τους κλασικούς (π.χ. τον Ρικάρντο) να καταλήξουν σε μια «προσεγγιστική» αντίληψη: ότι δηλαδή, «βασικά», ισχύει ο νόμος της αξίας-εργασία, αλλά ότι αυτός ισχύει μόνο «προσεγγιστικά» (δηλαδή, από θεωρητική άποψη, δεν ισχύει καθόλου -θα λέγαμε εμείς). Αυτός είναι και ο δεύτερος λόγος που καθιστά απαραίτητη τη «νεοκλασική επανάσταση»: να δοθεί δηλαδή μια ικανοποιητική εξήγηση του κέρδους. Όμως, αυτό για να γίνει πρέπει να ανατραπεί η θεωρία της αξίας-εργασία και να θεμελιωθεί η αξία στη χρήση των πραγμάτων.

Αν αφήσουμε την ηθική πλευρά, το αδιέξοδο της κλασικής θεωρίας της αξίας είναι κάτι που και ο Μαρξ το διαισθάνεται από την αρχή. Στα γραπτά του του 1844 απορρίπτει την κλασική θεωρία (δηλαδή τη θεωρία της αξίας-εργασία) με επιχειρήματα που δείχνουν τη σημασία που αποδίδει στην καπιταλιστική πραγματικότητα της αγοράς και στους «νόμους της αγοράς», στη ζήτηση και στον ανταγωνισμό. Αυτά για τους κλασικούς, τον Ρικάρντο, είναι ευκαιριακά στοιχεία, που κάνουν τις τιμές να κυμαίνονται γύρω από την αξία τους, ή τη «φυσική» ή «κανονική» τιμή τους (βλ. και παράρτημα 2). Ο Μαρξ ξεκινάει την κριτική του διαπιστώνοντας ότι ο «κυνισμός» του Ρικάρντο τον κάνει να αγνοεί την πραγματικότητα της αγοράς και του ανταγωνισμού. Αργότερα, ιδιοποιούμενος τη θεωρία της αξίας-εργασία, μετατρέπει τον «κυνισμό» του Ρικάρντο σε «κυνισμό» της ίδιας της καπιταλιστικής πραγματικότητας. Αλλά η πρώτη του κριτική ενάντια στον Ρικάρντο δεν πετιέται στα σκουπίδια: ίσα-ίσα, καταλαβαίνει πως η «ουσιαστική» αντίληψη του Ρικάρντο για την αξία είναι αδιέξοδη: η αξία πάντα επιβάλλεται μέσα από την αγορά, την ανταλλαγή ισοδύναμων,

και άρα δεν μπορεί να είναι μια θετική θεωρία. Ξεκινάει άλλωστε τη δική του θεωρία, στο «Κεφάλαιο», ακριβώς από την ανταλλακτική σχέση και την ανάλυσή της, όχι από την ουσία (εργασία) που θα υπήρχε πίσω από την αξία. Και, όταν φτάνει να εντοπίσει την εργασία σαν πηγή της αξίας, αυτή η εργασία είναι ήδη μια σύνθετη («μεταφυσική» θα λέγαμε) κατηγορία: είναι η «αφηρημένη εργασία» (όπως την αναλύει).

Ας αφήσουμε τον Μαρξ και ας επανέλθουμε στη νεοκλασική θεωρία. Έστω και αν εύκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «χυδαία» (δηλαδή ότι θεωρητικοποιεί τα επιφαινόμενα σαν τέτοια), ωστόσο από θεωρητική σκοπιά είναι πράγματι μια απόπειρα να λυθούν τα προβλήματα που έθετε μια θεωρία της αξίας (των κλασικών) που ήταν μεν αποδεκτή και κατανοητή, όμως ταυτόχρονα αδιέξοδη: η εργασία πράγματι δεν μπορούσε να αποτελεί την ουσία της αξίας με θετική έννοια. Η νεοκλασική αναζήτηση θα είναι λοιπόν να θεμελιωθεί η αξία στις ανάγκες και στο μέλλον της χρήσης των προϊόντων (και όχι πλέον στην εργασία και στην ιστορία της κατασκευής τους).

2. Η νεοκλασική επανάσταση

Η ιδέα επομένως είναι να αναλυθούν οι δυνάμεις της αγοράς, η προσφορά και η ζήτηση, οι ανάγκες και οι εκτιμήσεις των ανθρώπων, έτσι ώστε να θεμελιωθεί ένα νέο θεωρητικό υπόδειγμα για την αξία. Σε σχέση με τη θετική θεωρία της αξίας των κλασικών, είναι μια επανάσταση, έστω και αν καταρχήν δεν φαίνεται σαν τέτοια, αφού και οι κλασικοί χρησιμοποιούν ανάλογες κατηγορίες (προσφορά, ζήτηση, κλπ.). Στους κλασικούς, με μεγαλύτερη ή με μικρότερη σαφήνεια, αυτές οι κατηγορίες χρησιμοποιούνται κυρίως για να περιγράψουν τις αποκλίσεις από τη «φυσική τιμή», όχι για να την εξηγήσουν την ίδια (βλ. αλληλογραφία του Ρικάρντο π.χ. με Μάλθους).

Στη νεοκλασική όμως θεωρία, η τιμή (ή «φυσική τιμή», ή «κανονική τιμή» ή «αξία» ή ο,τιδήποτε) είναι αυτό που παράγει η αγορά, δεν υπάρχει εκτός αγοράς, γιατί αυτή είναι μόνο που μπορεί να εκτιμήσει ή να αξιολογήσει τα αγαθά. Βέβαια, καμιά φορά και αυτό μπλέκεται από το ότι και οι νεοκλασικοί παραδέχονται ότι η αγορά μπορεί να στρεβλώσει και να παράγει τυχαίες ή ευκαιριακές τιμές. Δηλαδή και οι νεοκλασικοί, όπως οι κλασικοί, θέλουν να συλλάβουν τις «τιμές» που θα αντιστοιχούσαν σε κάποια βασική πραγματικότητα και όχι σε κάτι το τυχαίο (βλ. παράρτημα 2). Όμως, καθώς το πρόγραμμά τους είναι να βάλουν την αγορά να καθορίζει ή να είναι αυτή η βασική πραγματικότητα, η θεωρία τους των τιμών δεν είναι εκτός αγοράς (π.χ. στις συνθήκες παραγωγής ή στην εργασία). Έτσι αυτό που κατασκευάζουν είναι μια κατάσταση αγοράς που βρίσκεται σε «ισορροπία» (όπως λένε).

Η ισορροπία πρέπει να παρθεί με πολύ αυστηρή έννοια. Γιατί, και για τους κλασικούς και ίσως για όλο τον κόσμο, υπάρχει ή μπορεί να υπάρξει έννοια «ισορροπίας», π.χ. η κατάσταση όπου προσφορά και ζήτηση ισούνται. Για παράδειγμα, αν η τιμή ενός αγαθού κατακυρωθεί στην αγορά όση είναι και η αξία της (δεν υπάρχει δηλαδή υπερκέρδος ούτε ζημιές) και αν όλες οι ποσότητες που προσφέρονται αγοράζονται (δεν υπάρχει υπερπροσφορά) και με τα δεδομένα αυτά δεν υπάρχει και κάποιος που να ζητάει το αγαθό αυτό χωρίς να το βρει (δεν υπάρχει έλλειψη), τότε και για τους κλασικούς αυτή θα ήταν μια κατάσταση «ισορροπίας». Σε αντίθετη περίπτωση, η τιμή θα απέκλινε από την αξία, πράγμα που θα οδηγούσε σε μετακινήσεις παραγωγών (είσοδο ή έξοδο

από τον κλάδο). Όμως, από νεοκλασική σκοπιά, η «ισορροπία» έχει μια πιο αυστηρή έννοια, καθώς η αξία δεν μπορεί να υπάρξει εκτός αγοράς, άρα εκτός ισορροπίας της. Μια εμπειρική κατάσταση «ανισορροπίας» μπορεί να διαπιστωθεί από όλο τον κόσμο. Όμως, καθώς για τους νεοκλασικούς η τιμή δεν μπορεί να αναχθεί ή να συγκριθεί με δεδομένα εκτός αγοράς (π.χ. με τις συνθήκες παραγωγής, όπως στους κλασικούς), ανάγεται μόνο σε μια ιδεώδη κατάσταση της αγοράς στην οποία δεν θα υπήρχαν αυτές οι ανισορροπίες. Αυτή η κατάσταση είναι η κατάσταση «ισορροπίας».

3. Κριτικές της νεοκλασικής θεωρίας

Απέναντι στο πρόγραμμα των νεοκλασικών θα μπορούσε κανείς να ασκήσει πολλές κριτικές και με αρκετή οξυδέρκεια και σημασία.

- Έτσι, θα μπορούσε εύκολα να δείξει κανείς πως, ακόμα και αν η αγορά μπορεί να διαμορφώσει τιμές, αυτές δεν σημαίνει πως είναι τιμές «ισορροπίας» από κοινωνική άποψη. Πράγματι, δεν είναι δύσκολο να δείχτεί πως αυτό που μπορεί να ικανοποιήσει τα άτομα σήμερα μπορεί ταυτόχρονα να είναι εξαιρετικά επιβλαβές για την κοινωνία στο σύνολό της, για τη φύση, για τις μελλοντικές γενιές ή για τον τρίτο κόσμο, κλπ. Είναι μια κριτική που κάνουμε -δικαίως- επανειλημμένα και στο οποίο άλλωστε η νεοκλασική απάντηση (ότι η «οικονομία» μένει απλώς σε οικονομικό επίπεδο) δεν είναι ικανοποιητική!
- Θα μπορούσε ακόμα να ασκήσει κανείς κριτική στην ανεδαφικότητα του υποδείγματος, αφού ο πραγματικός κόσμος δεν διαθέτει ελεύθερη αγορά με ανταγωνισμό, αλλά μονοπώλια, σχέσεις εξάρτησης, κυριαρχίας, κλπ. Είναι άλλωστε μια κριτική που ίσως και ορισμένοι νεοκλασικοί συμμερίζονται και, για αυτό, μετριάζουν (ασυνεπώς!) ένα υπόδειγμα που καταρχήν έχουν δεχτεί.
- Θα μπορούσε ακόμα κανείς να δείξει ότι η τιμή δεν είναι η μόνη μεταβλητή στην αγορά, αλλά ότι ο καθορισμός της εξαρτάται από άλλα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι το αγαθό που πουλιέται είναι διάφανο (πρόσφατα οι «τρελλές αγελάδες» το έδειξαν). Ορισμένοι νεοκλασικοί έχουν βαλθεί να επεξεργαστούν μοντέλα που παίρνουν υπόψη τους αυτή τη δομή της πληροφόρησης (έστω και αν αυτό δεν ταιριάζει με το συνολικό τους υπόδειγμα και μάλλον το αναιρεί).

Όλα αυτά μπορούν να αποτελέσουν ουσιαστική κριτική. Αλλά εμείς εδώ θα τα αφήσουμε στην άκρη. Γιατί αυτό που θέλουμε να εξετάσουμε είναι το σκληρό πυρήνα της νεοκλασικής θεωρίας: την ίδια την αγορά και τη δυνατότητά της να διαμορφώνει τις τιμές. Θέλουμε να ασκήσουμε μια κριτική από την οποία να βγουν ορισμένα σαφή και χρήσιμα συμπεράσματα, τόσο απέναντι στην ίδια τη νεοκλασική, και γενικά την κυρίαρχη, θεωρία, όσο και για τη δική μας θεωρία, τη μαρξιστική.

Σχηματικά θα χτίσουμε την κριτική σε δύο βήματα,

- 1) Ο συλλογισμός της μερικής ισορροπίας είναι ανυπόστατος, αλλά είναι πολύ σημαντικός

γιατί αυτός θεμελιώνει στην πράξη την κυρίαρχη οικονομική «σκέψη» -και για αυτό «ιδεολογία».

- 2) Γενική ισορροπία είναι αδύνατον να υπάρξει, εκτός ευφάνταστων προϋποθέσεων. Υπάρχει «αστάθεια» -θεώρημα Sonnenschein-Mantel-Debreu- που εξηγεί και γιατί στη μερική ισορροπία ούτε κατά τη φορά δεν μπορεί να ισχύει η αντίστροφη σχέση τιμής-ζητούμενης ποσότητας. Αλλά ο λόγος είναι πιο σοβαρός. Η ιδέα πως οι αξίες είναι απλώς σχετικές εκτιμήσεις της κοινωνίας καταλήγει αναγκαστικά στο να προϋποθέσει απουσία χρόνου, μια ακινησία τιμών στην αιωνιότητα.

και σε ένα συμπέρασμα:

3) Ασφαλώς οι τιμές είναι σχετικές. Όμως, αυτό δεν αρκεί, γιατί επιπλέον μεταβάλλονται μέσα στο χρόνο. Για αυτό χρειάζονται αναγκαστικά χρήμα που να τις πραγματοποιεί, δηλαδή μια ουσία που να διατηρείται στο χρόνο. Η ουσία αυτή (ή «αφηρημένη εργασία») είναι μια ζωντανή αντίφαση: δεν μπορεί να είναι απλή κρυστάλλωση εργασίας (αδιέξοδο κλασικών), αλλά και δεν μπορεί να είναι ούτε απλή σχετικότητα (αδιέξοδο νεοκλασικών).

3.A. Μερική ισορροπία

Παρόλο που όλοι (ακόμα και οι νεοκλασικοί!) ξέρουν ότι η μερική ισορροπία είναι για πέταμα (είναι ανόητη, δεν μπορεί να ισχύσει), ωστόσο με αυτήν ξεκινάει όλη η «σκέψη» τους και σε αυτήν βασίζονται τα περισσότερα σχήματά τους.

Σχηματικά «μερική ισορροπία» είναι η διαμόρφωση της τιμής ενός αγαθού. Αυτή γίνεται με την καμπύλη της ζήτησης (και της προσφοράς, αν και αυτή δεν παίζει και μεγάλο ρόλο, στην πραγματικότητα). Η καμπύλη της ζήτησης ζωγραφίζεται σε καρτεσιανές συνταταγμένες (για να υποδηλώσει ότι κάτι σοβαρό σημαίνει -βλ.παράρτημα 1). Αυτό που υποτίθεται πως περιγράφει είναι ότι, ανάλογα της τιμής, μια συγκεκριμένη ποσότητα κάποιος θα αγοράσει. Η μερική ισορροπία οικοδομείται με τη γενίκευση του συλλογισμού. Αν προστεθούν όλες οι ατομικές καμπύλες για αυτό το αγαθό, τότε και σε συνολικό επίπεδο για κάθε τιμή του αγαθού άλλη ποσότητά του θα ζητηθεί και θα αγοραστεί. Όμως, επιπλέον, σε συνολικό επίπεδο, μπορεί και η σχέση να αντιστραφεί: αντί η τιμή να καθορίζει την ποσότητα, η ποσότητα να καθορίζει τώρα την τιμή -σε συνολικό επίπεδο η ποσότητα που διατίθεται είναι δεδομένη, όχι η τιμή! (Η πρόσθεση αυτή των ατομικών συμπεριφορών και η αντιστροφή της φοράς τιμή-ποσότητα είναι που συγκροτούν τη μερική ισορροπία).

Όμως, ακόμα και αν η περιγραφή της ατομικής συμπεριφοράς ήταν σωστή, η προβολή της στο επίπεδο όλων των ατόμων (της αγοράς), είναι στραβή. Οι δύο βασικές ιδέες της μερικής ισορροπίας είναι για πέταμα.

α) ότι μπορεί να υπάρξει μετακίνηση κατά μήκος της καμπύλης (ιδιαίτερα σε συνολικό επίπεδο)! Ο λόγος είναι ότι, σε συνολικό επίπεδο, «όλα τα άλλα ίδια» δεν μπορεί να υπάρξει. «Όλα τα άλλα» είναι εν προκειμένω τρία: η τιμή των υπολοίπων αγαθών, το διαθέσιμο εισόδημα, οι

προτιμήσεις. Αν το τρίτο θα μπορούσε κανείς να το δεχτεί, τα άλλα δύο δεν μπορεί. Γιατί, αν η τιμή του συγκεκριμένου αγαθού μειωθεί, τότε (καθώς είναι αποκλειστικά σχετική τιμή) οι τιμές των άλλων αγαθών αυξάνονται (το ίδιο άλλωστε και το εισόδημα). Πράγματι, καθώς οι τιμές είναι σχετικές, αρκεί μία να αλλάξει για να αλλάξουν όλες -το ίδιο και το εισόδημα. Επομένως, αλλαγή της τιμής (δηλαδή μετακίνηση επί της καμπύλης) αποκλείεται εξ'υποθέσεως, αν «όλα τα άλλα μένουν ίδια»! (Βλ.και παράρτημα 5).

β) ότι η σχέση μεταξύ ποσότητας και τιμής είναι, σε συνολικό επίπεδο, αντίστροφη (ζήτηση): Δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι αυξανόμενης της τιμής μειώνεται η ζητούμενη ποσότητα -και αντίστροφα- ή ότι αυξανόμενης της ζήτησης μειώνεται η τιμή [κάτι ανάλογο μπορεί να ειπωθεί και για την προσφορά, αλλά αυτή έχει και άλλα πρόσθετα προβλήματα!]. Ο λόγος είναι -βέβαια- ότι, καθώς η μεταβολή της τιμής ενός αγαθού έχει αναγκαστικά επιπτώσεις στις τιμές των άλλων αγαθών (είναι σχετικές τιμές), που με τη σειρά τους επίσης έχουν ανάλογες επιπτώσεις, η κατάληξη των αλυσιδωτών αυτών μεταβολών δεν έχει καθόλου εξασφαλισμένα αντίστροφη επίπτωση στην ποσότητα που θα ζητηθεί.

Αυτό το δεύτερο είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, γιατί όλοι οι συλλογισμοί των ακαδημαϊκών οικονομολόγων βασίζονται σε αυτή την παραδοχή: για παράδειγμα, λένε ότι αν οι μισθοί ήταν χαμηλότεροι τότε η ανεργία θα μειωνόταν, κλπ. Κάθε φορά που ο συλλογισμός παραπέμπει σε ζήτηση και προσφορά, τα ίδια ακριβώς ισχύουν, ιδιαίτερα ότι κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί να εξαχθεί ούτε για την τιμή ούτε για την ποσότητα. Ακόμα και αν προσφορά και ζήτηση αποκλίνουν, σε μια ορισμένη τιμή, δεν ξέρει κανείς αν η τιμή στην οποία θα μπορούσαν να συμπέσουν είναι ανώτερη ή κατώτερη.

Η «μερική ισορροπία», επομένως, είναι ανύπαρκτη. Δεν μπορεί να παρθεί σαν υπόθεση και δεν μπορεί να χρησιμεύσει ούτε σαν παράδειγμα. Αυτό το ξέρουν και οι νεοκλασικοί και, για αυτό, όταν κληθούν, την εγκαταλείπουν και παραπέμπουν στη «γενική ισορροπία» (έστω και αν, για το κοινό, εξακολουθούν να την αναφέρουν -παρόλο που είναι βλακώδης!).

3.B. Γενική ισορροπία

Χρειάστηκε κάπου ένας αιώνας για να κατασκευαστεί ένα είδος μοντέλου γενικής ισορροπίας. Ο Βαλράς είχε διατυπώσει την αναγκαιότητά του, αλλά μπόρεσε να κατασκευαστεί μόνο μεταπολεμικά (κυρίως από τους Ντεμπρέ και Άρρου). Τί λέει το μοντέλο αυτό. Ότι με μερικές προϋποθέσεις (θα δούμε ορισμένες) υπάρχει μόνο ένα σύστημα τιμών που, ξεκινώντας από την κατανομή των πόρων και τις εκτιμήσεις των ανθρώπων, μπορεί να υλοποιήσει μια «ισορροπία» στην κοινωνία. Αν αυτές οι τιμές ισχύσουν στην πράξη τότε αυτό θα ήταν μια ιδανική κοινωνία.

Πρόκειται για ένα μοντέλο που αποτελείται αποκλειστικά από σχετικές τιμές. Βέβαια όλες οι τιμές είναι σχετικές, αλλά εδώ με τον όρο «σχετικές τιμές» εννοούμε ότι δεν υπάρχει κάτι άλλο, μια ουσία, πίσω από τις τιμές. Απλώς τα εμπορεύματα συγκρίνονται αξιακά μεταξύ τους και μάλιστα ένα από αυτά χρησιμεύει συνήθως σαν μέτρο της αξίας (αλλά αυτό είναι δευτερεύον). Από

νεοκλασική άποψη, αναγκαστικά οι τιμές είναι σχετικές, αφού η αγορά μόνη της και ελεύθερη αποφασίζει (διαμορφώνει) τις τιμές. Δεν ξεκινάει από μια προηγούμενη αποτίμηση (π.χ. συνθήκες παραγωγής, εργασίας). Αντίθετα, οι τελευταίες είναι που οι ίδιες αποτιμούνται από τη συμβολή που μπορούν να έχουν στην παραγωγή των αγαθών. [Δεν θα μείνω στην τελευταία περιπλοκή, που χρειάζεται την εισαγωγή και άλλων αναλυτικών εργαλείων, όπως τη συνάρτηση της παραγωγής]. Μπορούμε, π.χ., να φανταστούμε ότι όλα τα αγαθά (αρκεί να είναι σχετικά σπάνια, δηλαδή σε περιορισμένες ποσότητες) απλώς βρίσκονται εδώ: τότε το μοντέλο της γενικής ισορροπίας λέει ότι η κοινωνία (δηλαδή το σύνολο των ατόμων) μπορεί να τα αξιολογήσει (να αποδώσει τιμές - σχετικές αναγκαστικά) σε αυτά τα αγαθά, έτσι ώστε αυτά να πουληθούν όλα και να μην υπάρχουν ελλείψεις. Προφανώς αυτό εξαρτάται και από την κατανομή του εισοδήματος (και τις περιπλοκές που αυτή φέρνει). Όμως, το ουσιαστικό είναι ότι, με δεδομένα αυτά, το μοντέλο της γενικής ισορροπίας λέει πως τέτοιο σύνολο τιμών είναι δυνατόν να υπάρξει.

Χωρίς να μπλεχτούμε στο τεχνικό (ή μαθηματικό μέρος) ας περιοριστούμε σε δύο βασικά στοιχεία-κριτικές.

Το πρώτο είναι εσώτερο της νεοκλασικής θεωρίας και είναι και αρκετά απογοητευτικό. Γιατί, παρόλο που θεωρητικά θα μπορούσε να βρεθεί σύστημα ισορροπίας, αυτό που αποδεικνύεται είναι ότι το σύστημα αυτό θα είναι αναγκαστικά «ασταθές». Τί σημαίνει αυτό; Ότι οι «τιμές ισορροπίας» δεν μπορούν να διαμορφωθούν σιγά-σιγά, σε μια αγορά, γιατί η πρώτη συναλλαγή τροποποιεί όλα τα δεδομένα (ακόμα και σε μία αγορά, π.χ. λαϊκή). Άρα πρέπει το σύστημα να λυθεί πριν αρχίσουν οι όποιες συναλλαγές (δηλαδή δεν μπορεί να γίνει στην πράξη ελεύθερη διαπραγμάτευση μεταξύ αγοραστή και πωλητή, γιατί αυτή θα τροποποιούσε τα δεδομένα της γενικής ισορροπίας!). Ήδη αυτό είναι τερατώδες, γιατί προϋποθέτει έναν υπερσυγκεντρωτισμό στην επιβολή των τιμών.

Όμως, δεν αρκεί να μπορεί θεωρητικά να υπάρξει σύστημα τιμών ισορροπίας. Πρέπει να υπάρχει και ένας μηχανισμός που να οδηγεί τις όποιες αποκλίσεις προς αυτές τις τιμές ισορροπίας. Γενικά οι νεοκλασικοί, γενικεύοντας αυθαίρετα από τη μερική ισορροπία, το δέχονταν αυτό αξιωματικά. Όμως, η απόδειξη που έγινε κατά τις πρόσφατες δεκαετίες -θεώρημα Sonnenschein-Mantel-Debreu- έδειξε κάτι μάλλον αντίστροφο: Βέβαια, για να μπορέσει το σύστημα να είναι «σταθερό», πρέπει, όταν υπάρχει καθαρό πλεόνασμα ή καθαρό έλλειμμα σε ένα αγαθό (πλεόνασμα ή έλλειμμα από την προσφορά και τη ζήτηση), η συμπεριφορά της τιμής να είναι αυτή που λέει η μερική ισορροπία (ότι, αυξανόμενης της τιμής, λιγότερες ποσότητες ζητιούνται, κλπ.). Και πρέπει μάλιστα αυτό να ισχύει για όλα τα αγαθά (χωρίς ούτε μία εξαίρεση). Όμως, αποδεικνύεται ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος κάτι τέτοιο να συμβαίνει! Πράγμα που σημαίνει πως αρκεί και σε ένα μόνο αγαθό η συμπεριφορά τιμής και ποσότητας να μην είναι αυτή που θα ήθελαν, για να πάψει το σύστημα να είναι «σταθερό». Σε αυτή την περίπτωση, δηλαδή, η γενική ισορροπία είναι ανέφικτη!

Με λίγα λόγια το πρόγραμμα των νεοκλασικών δεν μπορεί να υλοποιηθεί στην πράξη. Αυτό όμως συμβαίνει για πιο ουσιαστικούς λόγους (και είναι η δεύτερη κριτική) που θέλουμε να κάνουμε. Γιατί, ακόμα και αν το σύστημα δεν ήταν «ασταθές», θα ήταν απραγματοποίητο για λόγους ακόμα πιο ουσιαστικούς και από αυτόν ή από τον υπερσυγκεντρωτισμό του μοντέλου. Ο ουσιαστικός

αυτός λόγος είναι ότι πρόκειται για σχετικές τιμές, για σχετικό σύστημα. Ας υποθέσουμε ότι, πράγματι, σε μια αγορά μπορεί να υπάρξει ένα σύστημα τιμών ισορροπίας, με όλες τις προϋποθέσεις που θέτουν οι νεοκλασικοί (τέλειος και πλήρης ανταγωνισμός). Αυτή η αγορά, αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή, θα έχει έτσι κάνει μια εκτίμηση, θα έχει αποτιμήσει τα αγαθά, σχετικά το ένα προς το άλλο (και ενδεχομένως θα έχει καταγράψει τις σχέσεις αυτές με ένα μέτρο, σαν νόμισμα). Αφού οι τιμές βρέθηκαν και λειτούργησαν «ισορροπημένα» στην αγορά, οι αγοραπωλησίες τώρα τελείωσαν. Η ίδια αγορά αύριο (ή μετά από έναν χρόνο) μπορεί να ξανακαταλήξει με τον ίδιο τρόπο σε ένα σύστημα «ισορροπίας». Αν όμως κάτι τέτοιο συμβεί, τότε από τα δύο πράγματα το ένα: ή οι σχετικές τιμές (όλες) δεν έχουν αλλάξει ή, αν έστω και μία μικρή μεταβολή υπήρξε, τότε δεν υπάρχει σύγκριση μεταξύ των δύο σχετικών συστημάτων: καθώς δεν υπάρχει σύγκριση μέσα στο χρόνο, δεν μπορεί να οριστεί ο,τιδήποτε έχει σχέση με το χρόνο, π.χ. το ποσοστό κέρδους (αφού το κέρδος αποτιμάται στο δεύτερο σύστημα ενώ το κεφάλαιο που το παρήγε στο πρώτο). Η «απλή» λύση του ότι οι τιμές δεν αλλάζουν στον αιώνα τον άπαντα δεν μπορεί να γίνει δεκτή (για εμπειρικούς λόγους) δηλαδή για να κολλήσουν στην επιφάνεια του κόσμου. [Για το γιατί δύο διαφορετικά σχετικά συστήματα τιμών δεν μπορούν να συγκριθούν, βλ. παράρτημα 4. Το αριθμητικό παράδειγμα εκεί αναφέρεται σε δύο χώρες. Το ίδιο όμως ακριβώς ισχύει και μεταξύ δύο χρονικών στιγμών σε μία χώρα].

Για το λόγο αυτόν, οι νεοκλασικοί εισάγουν μια ακόμα υπόθεση (που συνήθως περνιέται σε δεύτερο πλάνο): οι αγορές πρέπει να είναι πλήρεις. Η κοινωνία δεν αρκεί να αποτιμήσει σήμερα τα προσφερόμενα αγαθά, πρέπει να μπορεί να εκτιμήσει και να τα συγκρίνει και με τα αυριανά. Αυτή η υπόθεση πάει πολύ μακριά, γιατί σημαίνει δύο πράγματα. Πρώτον, για να μπορέσει να κατασκευαστεί ένα μοντέλο ισορροπίας σήμερα, πρέπει να είναι ήδη από τώρα γνωστό τί εγώ θα φάω στις 10 Δεκεμβρίου του 2024 το βράδυ (κλπ., κλπ.). Και το δεύτερο είναι ότι, από τη στιγμή που θα γίνει η αποτίμηση της γενικής ισορροπίας, τότε μέχρι το τέλος του κόσμου δεν θα μπορεί κανείς να διαπραγματευτεί και να αλλάξει καμία τιμή (θα είναι ήδη ορισμένη από τη σημερινή γενική ισορροπία).

Η γενική ισορροπία, έτσι, αν μπορούσε να υπάρξει, είναι μία και ισχύει στον αιώνα τον άπαντα. Προφανώς, η θεωρία αυτή έχει προϋποθέσεις (ότι, π.χ., το μέλλον είναι πλήρως γνωστό και προδιαγεγραμμένο) που με κανέναν τρόπο δεν κολλάει στην καπιταλιστική πραγματικότητα. Όμως, θεωρητικά η κριτική πρέπει να πάει πιο πέρα: μια δεύτερη γενική ισορροπία (π.χ. μετά από μία ημέρα ή από ένα έτος) δεν είναι δυνατή, γιατί οι τιμές είναι ήδη καθορισμένες από την πρώτη! Ούτε, πάλι, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η πρώτη έγινε και στη δεύτερη αποδείχτηκε λάθος: γιατί, τότε, οι τιμές πρώτης και δεύτερης γενικής ισορροπίας δεν μπορούν να συγκριθούν, δεν ανάγονται στο ίδιο σύστημα τιμών [βλ. και παράρτημα 4].

Για να μπορούσε να ξεφύγει κανείς από αυτή την αδυναμία, θα έπρεπε να εισάγει κάτι που να διατηρεί τη συγκρισιμότητα στο χρόνο (δηλαδή χρήμα). Όμως, εισάγοντας το χρήμα, ως διατηρητή αξίας μεταξύ διαφορετικών ισορροπιών, εγκαταλείπει τη θεμελιώδη ιδέα (το νεοκλασικό πρόγραμμα) ότι οι τιμές των αγαθών είναι αξιακές συγκρίσεις από μια κοινωνία, ότι είναι δηλαδή σχετικές τιμές. Οι τιμές, τότε, δεν μπορούν να καθοριστούν από την αγορά (που απλώς συγκρίνει

τα αγαθά μεταξύ τους).

3.Γ. «Πραγματική» και «εγχρήματη» οικονομία

Κάτι ανάλογο, αν και αντίστροφο, έχει γίνει και από μια τελείως διαφορετική σκοπιά (δηλαδή ρικαρντιανή). Ο Σράφφα, που επίσης προσπαθεί να θεμελιώσει τις αξίες (και όχι απλώς τιμές) σε ένα συνεκτικό σχετικό σύστημα, επίσης καταλήγει να συμπεράνει την αιώνια ακινησία των τιμών (και των συνθηκών παραγωγής). Με δύο διαφορές: οι νεοκλασικοί θεωρούν ότι η αποτίμηση γίνεται σήμερα στην αγορά, εκτός χρόνου, συμπεριλαμβάνοντας τις μελλοντικές αγορές. Ενώ ο Σράφφα θεωρεί ότι η αποτίμηση γίνεται εξισώνοντας τις σημερινές με τις χτεσινές τιμές μέσα σε μια διάρκεια (χρόνο παραγωγής) που όμως αναπαράγεται πανομοιότυπα από περίοδο σε περίοδο (και από τον αιώνα τον άπαντα!). Και στις δύο περιπτώσεις, υπάρχει η κατασκευή ενός συστήματος σχετικών τιμών, που μπορεί να έχει μια συνοχή, αλλά επειδή είναι σχετικό σύστημα συνεπάγεται την αιώνια ακινησία των τιμών και των οικονομικών συνθηκών γενικότερα.

Η τελευταία αναφορά που κάνω στο Σράφφα δεν είναι επειδή αυτός εμπίπτει στη νεοκλασική θεωρία: ίσα-ίσα. Όμως, μας λέει κάτι πιο γενικό. Ότι οποιαδήποτε προσπάθεια να συλληφθεί η αξία (οι τιμές των αγαθών) σαν σχετικές τιμές, ακόμα και αν προστίθεται μια αντίληψη για ενδεχόμενη περιεκτικότητά τους σε κάτι (π.χ. εργασία, όπως στο Σράφφα), αναγκαστικά οδηγεί σε μια πολύ στενή σύλληψη της πραγματικότητας: οι τιμές δεν αλλάζουν, δεν μπορούν να αλλάξουν. Και αντίστροφα, αν θεωρηθεί ότι αλλάζουν τότε δεν υπάρχει «ισορροπημένος» τρόπος να συγκριθούν οι τιμές στο χρόνο: με άλλα λόγια δεν μπορεί να εξηγηθεί το κέρδος, που είναι πάντα μια πρόσθεση αξίας σε μια αξία που προϋπήρχε (αναγκαστικά μέσα στο χρόνο)!

Αυτό είναι και το κύριο πρόβλημα της διχοτόμησης μεταξύ «πραγματικής» και «εγχρήματης» οικονομίας. Μια οικονομία σε «ισορροπία», με σχετικές τιμές, δηλαδή με ακινησία τους, δεν χρειάζεται χρήμα (εκτός τεχνικού ίσως μέσου κυκλοφορίας, που μπορεί να είναι απλώς πιστώσεις, και εκτός μέτρου των αξιών που μπορεί να το πετυχαίνει το οποιοδήποτε αγαθό). Χρήμα όμως σαν περιεκτικότητα αξίας, σαν διατηρητής αξίας στο χρόνο δεν υπάρχει. Η νεοκλασική θεωρία εισάγει το χρήμα απλώς σαν μέσον κυκλοφορίας, που ενδεχομένως μπορεί να έχει επιπτώσεις μόνο αν ο πρίγκιπας θελήσει να επωφεληθεί από τη διαχείρισή του (είναι η μονεταριστική θεωρία). Αλλιώς το χρήμα είναι ουδέτερο σε μια «πραγματική» οικονομία που ισορροπεί ελεύθερα.

Όμως, οι τιμές αλλάζουν και οι συναλλαγές γίνονται μέσα στο χρόνο (και υπάρχει και κέρδος, όπως και ζημιές!). Για αυτό και η «πραγματική οικονομία» είναι ανύπαρκτη: όχι μόνο δεν μπορεί να ισορροπήσει, αλλά ούτε και να υπάρξει χωρίς χρήμα και χρήμα πραγματικό (που να διατηρεί την αξία του και να μπορεί να εξαγοράσει τα άλλα αγαθά -ακόμα και συνειδήσεις!). Η καπιταλιστική οικονομία είναι πάντα εξυπαρχής εγχρήματη: από τη στιγμή που υπάρχει εξίσωση (στην ανταλλαγή) τα δύο εμπορεύματα που εξισώνονται δεν εξισώνονται ποτέ απλώς τυπικά, σε περιεχόμενο (π.χ. εργασία). Το ένα πάντα μετράει του άλλου την περιεκτικότητα σε αξία και την πραγματοποιεί κιάλας: μια συναλλαγή που έγινε είναι πάντα μια πράξη που έχει επίπτωση στην πορεία του κόσμου.

Για αυτό και η θεωρία της αξίας δεν μπορεί να είναι μια θετική θεωρία: ότι και να λέει π.χ. ένας Προυντόν, το δελτίο εργασίας στο οποίο θέλει να εκφράσει την αξία γίνεται στην ανταλλαγή χρήμα, αυτόνομο, αυτεξούσιο και επιβλητικό. Η σχέση του με την εργασία (τη συγκεκριμένη εργασία των ανθρώπων) σύντομα δεν θα είναι παρά το όνομά της: μόνο σαν αφηρημένη εργασία μπορεί να εμφανιστεί.

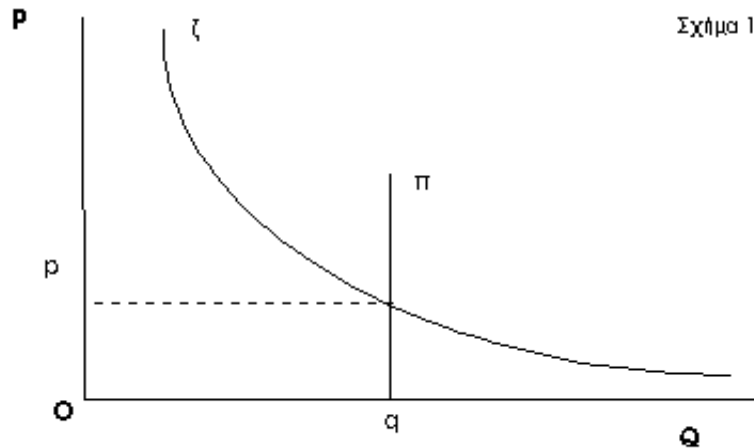
Με αυτή την έννοια, η αξία είναι μια ζωντανή αντίφαση. Όπως λέει ο Μαρξ είναι ένα ειδικό ζώο που ταυτόχρονα αποτελεί το γένος Ζώο. Όποιος κατέχει χρήμα, δηλαδή αφηρημένη εργασία, κατέχει ταυτόχρονα όλα τα είδη στα οποία μπορεί να ενσαρκωθεί. Οι ακαδημαϊκοί οικονομολόγοι φαντάζονται ή καμώνονται ότι φαντάζονται πως μόνο αυτές οι ενσαρκώσεις υπάρχουν («πραγματική οικονομία»), ενώ το γένος είναι απλώς θεωρητική κατασκευή. Στην πρώτη, όμως, κρίση της «ισορροπημένης της οικονομίας», η αφηρημένη εργασία σαν τέτοια, η αξία, δηλαδή το χρήμα σαν περιεκτικότητα, έρχεται βίαια να συντρίψει τις αυταπάτες, και μάλλον τις απάτες τους.

Τάσος Αναστασιάδης

27/2/2001

Παράρτημα 1.

Μερική ισορροπία ή η καμπύλη της ζήτησης

π = προσφορά (καμπύλη της προσφοράς)

ζ = ζήτηση (καμπύλη της ζήτησης)

p = τιμή

P = άξονας τιμών

q = ποσότητα

Q = άξονας ποσοτήτων

Στον κατακόρυφο άξονα P είναι οι τιμές (p). Στον οριζόντιο Q είναι οι ποσότητες (q). Η καμπύλη της ζήτησης (ζ) περιγράφει τη σχέση: για κάθε τιμή p του αγαθού εγώ αγοράζω μια συγκεκριμένη ποσότητά του, q .

Όταν προστεθούν όλες οι ατομικές καμπύλες για το συγκεκριμένο αγαθό, θα έχουμε επίσης μια ανάλογη καμπύλη. Επιπλέον, μπορούμε να προσθέσουμε την καμπύλη της προσφοράς (π): αυτή διαβάζεται όπως και η καμπύλη της ζήτησης, μόνο που στη συγκεκριμένη αγορά τη συγκεκριμένη στιγμή η ποσότητά της είναι ορισμένη (έτσι, τη σχεδιάσαμε κατακόρυφη).

Σε αυτό, οι νεοκλασικοί προσθέτουν την υπόθεση (αρκετά αυθαίρετα) ότι η σχέση τιμή-ποσότητα αντιστρέφεται: σε συνολικό επίπεδο υποτίθεται ότι η ποσότητα καθορίζει την τιμή.

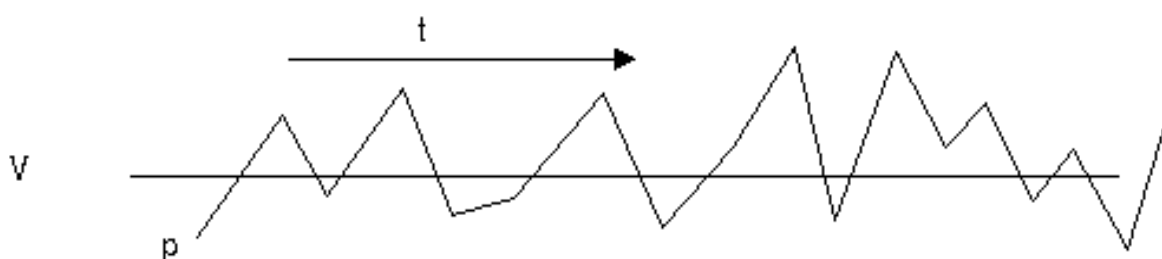
Παράρτημα 2

Αξία και τιμή

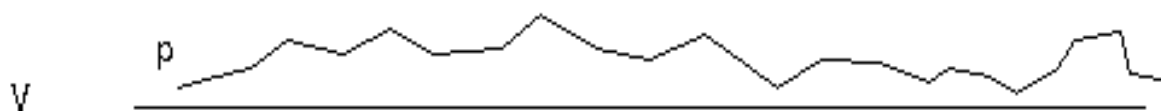
Κλασικοί και νεοκλασικοί ασχολούνται με την «κανονική τιμή» και όχι με τις τυχαίες διακυμάνσεις της. Έτσι,

στους κλασικούς:

Η «κανονική τιμή» για τους κλασικούς είναι η αξία (v). Η τιμή (p) μπορεί να κυμαίνεται πολύ μέσα στο χρόνο (t), αν και συνήθως κυμαίνεται γύρω από την αξία (v):

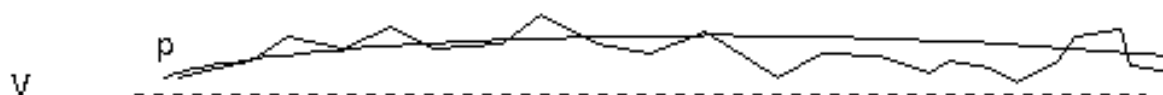

Όμως, επιπλέον, επίσης η αξία δεν είναι κάτι σαν “μέσος όρος” των τιμών, γιατί μπορεί η τιμή συστηματικά να είναι κατώτερη ή ανώτερη της αξίας, όταν π.χ. υπάρχει μονοπώλιο με συστηματικά υπερκέρδη:

και στους νεοκλασικούς:

Στους νεοκλασικούς, ωστόσο, η τιμή είναι πάντα, πέρα από τις τυχαίες διακυμάνσεις της, ένας «μέσος όρος» των αποτιμήσεών της από την αγορά (για αυτό και το v που σχεδιάσαμε εδώ δεν εντάσσεται στη νεοκλασική σκέψη, είναι ανύπαρκτο, και το ζωγραφίσαμε διακεκομένο για σύγκριση με τους κλασικούς):

Παράρτημα 3.

Κόστος ή χρησιμότητα; Η κόττα ή το αυγό;

Ας πούμε πως σε μια κοινωνία υπάρχουν δύο μόνο αγαθά, π.χ. σιτάρι και ντομάτες, και ότι οι παραγωγοί (ειδικευμένοι είτε σε σιτάρι είτε σε ντομάτα) δεν χρησιμοποιούν παρά μόνο έναν “συντελεστή παραγωγής” (π.χ. εργασία, τη δική τους εργασία). Ας πούμε ακόμα ότι, σε κάθε περίοδο (π.χ. έτος), ο παραγωγός σιταριού (με μέση ημερήσια εργασία 6 ωρών) παράγει 100 κιλά σιτάρι, ενώ ο παραγωγός ντομάτας (με μέση ημερήσια εργασία πάλι 6 ωρών) παράγει 50 κιλά ντομάτες. Ας υποθέσουμε ακόμα ότι στην κοινωνία αυτή υπάρχουν 200 άτομα, από τα οποία τα 80 παράγουν σιτάρι, ενώ τα 120 ντομάτες. Στο τέλος της περιόδου παραγωγής υπάρχουν επομένως 8.000 κιλά σιτάρι και 6.000 κιλά ντομάτες. Μπορεί η αγορά να καθορίσει “τιμές ισορροπίας”;

α) Αγορές αγαθών

Σύμφωνα με το νεοκλασικό υπόδειγμα, οι τιμές ισορροπίας είναι τέτοιες αν προσφορά και ζήτηση σε κάθε αγορά εξισώνονται. Οι 200 καταναλωτές εκφράζουν (με τις καμπύλες ζήτησης που έχουν) τα υποκειμενικά τους γούστα για το τί να καταναλώσουν. Σε αυτές τις καμπύλες ζήτησης δεν υπάρχει κανένας συνυπολογισμός ενός “κόστους”. Δηλαδή σαν καταναλωτές, οι άνθρωποι απλώς ενδιαφέρονται να πάρουν τα αγαθά που προτιμούν στις ποσότητες που προτιμούν (έτσι ώστε ο καθένας να μεγιστοποιήσει τη συνολική του ικανοποίηση -ή “χρησιμότητα”). Η προσφορά σε αυτή την περίοδο είναι δεδομένη, 8.000 κιλά σιτάρι και 6.000 κιλά ντομάτες. Με αυτά τα δεδομένα και αν δεχτούμε τη νεοκλασική υπόθεση (ότι δηλαδή η αγορά μπορεί να διαμορφώσει “τιμές ισορροπίας”, που προς το παρόν το δεχόμαστε), υπάρχει ένα συγκεκριμένο ζεύγος τιμών ισορροπίας, δηλαδή μια τιμή για το σιτάρι και μια τιμή για την ντομάτα, που θα εξαντλήσει και τα δύο προϊόντα και κανείς δεν θα μείνει παραπονούμενος. Ας πούμε πως, με βάση τις καμπύλες της ζήτησης, οι τιμές αυτές διαμορφώνονται στο εξής επίπεδο: 100 δρχ. το κιλό το σιτάρι και 50 δρχ. το κιλό η ντομάτα.

Είναι άραγε αυτό μια τιμή “ισορροπίας”; Με τις νεοκλασικές υποθέσεις, στη συγκεκριμένη αγορά μετά από τη συγκεκριμένη περίοδο παραγωγής, είναι πράγματι τιμή “ισορροπίας” (ζεύγος τιμών ισορροπίας, ή σχετικές τιμές ισορροπίας): σε αυτές τις τιμές η ζήτηση ισούται με την προσφορά. Όμως, καθώς σιτάρι και ντομάτες έχουν παραχθεί και, άρα, έχουν κόστος, αυτή είναι μια πολύ περιορισμένη “ισορροπία”, ακόμα και για τους νεοκλασικούς. Ποιό είναι το πρόβλημα;

Καθώς τα 200 άτομα στην κοινωνία μας δεν είναι μόνο καταναλωτές, αλλά και παραγωγοί (και μάλιστα είναι παραγωγοί πριν υπάρξουν καταναλωτές), μπορούν να μετρήσουν την παραγωγή τους (και όχι πλέον μόνο σε φυσικούς όρους -που ήδη την ξέρουνε- αλλά και σε χρηματικούς). Οι παραγωγοί σιταριού παρήγαγαν 100 κιλά σιταριού ο καθένας, ενώ οι παραγωγοί ντομάτας 50 κιλά ο καθένας. Με τις τιμές που διαμόρφωσε η αγορά, η παραγωγή του σιτοπαραγωγού αποτιμάται σε 10.000 δρχ., ενώ του παραγωγού ντομάτας σε 2.500 δρχ. Το ζήτημα είναι πως ο σιτοπαραγωγός μας, για να παράγει αυτές τις 10.000 δρχ. (ή το σιτάρι που η αγορά αποτιμάει σε αυτό το ποσό), είχε ένα “κόστος”. Στο παράδειγμά μας, το “κόστος” αυτό δεν είναι (ακόμα) χρηματικό: είναι η εργασία που έβαλε για να παράγει τα 100 κιλά σιταριού και που είπαμε πως ήταν κατά μέσον όρο

6 ώρες την ημέρα. Το πρόβλημα, επομένως, που γεννιέται είναι ότι το ίδιο ακριβώς “κόστος” είχε και ο παραγωγός ντομάτας (μέση ημερήσια εργασία 6 ωρών) και, όμως, στο τέλος διαπίστωσε ότι η παραγωγή του δεν αξίζει παρά μόνο 2.500 δρχ.

β) Πλήρες σύστημα αγορών

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, είναι προφανές ότι (με συνθήκες “ελεύθερης αγοράς”) αυτή η περίοδος παραγωγής δεν θα επαναληφθεί: οι παραγωγοί ντομάτας (ή έστω ορισμένοι) θα βαλθούν να παράγουν σιτάρι, γιατί με την ίδια δουλειά θα μπορούσαν να βγάλουν περισσότερα (λεφτά), δηλαδή στην ουσία να καταφέρουν να καταναλώσουν περισσότερα συνολικά πράγματα.

Δεν αρκεί επομένως -ούτε για τους νεοκλασικούς- να υπάρξει ισορροπία στις αγορές των αγαθών: πρέπει να υπάρξει ταυτόχρονα ισορροπία και στις αγορές των “συντελεστών παραγωγής”, που σημαίνει -εδώ- ότι θα πρέπει ο κάθε συντελεστής (εδώ είναι μόνο η εργασία) να πληρώνεται μια ενιαία τιμή (δηλαδή όλοι όσοι δουλεύουν 6 ώρες την ημέρα να αμείβονται το ίδιο). Πράγματι, στο παράδειγμά μας, καθώς ο κάθε σιτοπαραγωγός και ο κάθε παραγωγός ντομάτας εργάζονται το ίδιο, θα πρέπει η παραγωγή του καθένα σε φυσικούς όρους (δηλαδή 100 κιλά σιτάρι και 50 κιλά ντομάτας) να αξίζει (μετά από την αποτίμηση της αγοράς) το ίδιο ακριβώς, δηλαδή η τιμή του σιταριού να είναι το ένα δευτερο της τιμής ντομάτας. Τότε (αν π.χ. η τιμή του σιταριού διαμορφωθεί σε 100 δρχ. το κιλό και της ντομάτας σε 200 δρχ. το κιλό) η παραγωγή του καθένα θα αξίζει το ίδιο.

Με βάση τις καμπύλες της ζήτησης των δύο προϊόντων και με βάση το κόστος παραγωγής του καθένα (ώρες δουλειάς που χρειάζεται για το καθένα), η αγορά μπορεί να διαμορφώσει τιμές ισορροπίας (είναι η υπόθεση των νεοκλασικών). Είναι η γενική ισορροπία (δηλαδή ταυτόχρονα σε όλες τις αγορές) και όχι μόνο στις αγορές των αγαθών (σιτάρι και ντομάτα) αλλά και των συντελεστών παραγωγής (εργασία) -δηλαδή πλήρες σύστημα αγορών. Ας πούμε πως αυτό βρίσκεται και ότι είναι το προηγούμενο, δηλαδή 100 δρχ. το σιτάρι και 200 δρχ. η ντομάτα. Τότε, πράγματι, ο κάθε παραγωγός σιταριού θα έχει παράγει με 6 ώρες δουλειάς την ημέρα 100 κιλά σιτάρι που θα αποτιμώνται από την αγορά 10.000 δρχ., ενώ ο κάθε παραγωγός ντομάτας με πάλι 6 ώρες δουλειάς την ημέρα θα εξακολουθεί να παράγει 50 κιλά ντομάτας που θα αποτιμώνται όμως επίσης 10.000 δρχ. (50 κιλά * 200 δρχ. το κιλό). Η αμοιβή του “συντελεστή παραγωγής” εργασία θα είναι έτσι 10.000 δρχ. για 6 ώρες εργασία την ημέρα και θα είναι η ίδια και στους δύο τομείς της κοινωνίας. Εξού και η “ισορροπία”. [Οι τιμές είναι σχετικές και, για αυτό, δεν συγκρίνονται μεταξύ τους οι δύο «ισορροπίες»].

γ) Καθορισμός από τις συνθήκες παραγωγής

Ως εδώ το πρόβλημα μοιάζει να λύνεται πράγματι με τις υποθέσεις των νεοκλασικών. Όμως, ξαφνικά οι υποθέσεις αυτές γίνονται πλεονάζουσες και περιττές. Γιατί γίνεται αυτό; Γιατί ακόμα και αν δεχτούμε πως η αγορά μπορεί να καταλήξει σε μια ισορροπία, πρέπει ωστόσο τώρα να θέσουμε μια πρόσθετη προϋπόθεση που αναιρεί τη δυνατότητα της αγοράς να διαμορφώσει τιμές: είναι ότι, όποιες τιμές και να “διαμορφώσει” η αγορά, θα πρέπει αυτές να είναι αυτές που ορίζει το κόστος παραγωγής, δηλαδή τα 50 κιλά ντομάτες να κάνουν όσο και τα 100 κιλά σιτάρι (εφόσον

απαιτούν την ίδια εργασία). Δηλαδή όποιες και να είναι οι καμπύλες της ζήτησης, όπως και να είναι οι “καμπύλες χρησιμότητας” και όλα τα άλλα σχετικά της υπόθεσης πως η τιμή εκφράζει υποκειμενικές διαθέσεις των ατόμων, η τιμή “ισορροπίας” δεν μπορεί να είναι παρά αυτή που καθορίζεται από το “κόστος”, δηλαδή εδώ από την εργασία που απαιτείται για την παραγωγή του κάθε αγαθού. Αυτό σημαίνει πως είτε τις κάνουμε είτε δεν τις κάνουμε (τις διάφορες καμπύλες ζήτησης, προσφοράς, κλπ.), ακόμα και αν δεν τις ξέρουμε, οι τιμές “ισορροπίας” είναι μονοσήμαντα δεδομένες από τις συνθήκες της παραγωγής! Πράγμα που σημαίνει πως, αν όλα τα εμπορεύματα παράγονται, ακόμα και αν θέλουμε να καταφύγουμε στις “δυνάμεις της αγοράς” για να εξηγήσουμε τις τιμές, οι τιμές που θα πρέπει να βρούμε -για να υπάρξει “ισορροπία”- είναι ήδη εξολοκλήρου δεδομένες από τις συνθήκες της παραγωγής.

Πράγματι, στο παράδειγμά μας, όλες οι υποθέσεις για ποσότητες, για καμπύλες ζήτησης, κλπ., είναι άχρηστες ή περιττές, αφού την “τιμή ισορροπίας” που υποτίθεται πως θα μας έδιναν την ξέρουμε ήδη από την πρώτη-πρώτη υπόθεση, ότι δηλαδή τα 50 κιλά ντομάτες απαιτούν την ίδια εργασία με τα 100 κιλά σιτάρι ή 1 κιλό ντομάτες πρέπει να κάνει όσο 2 κιλά σιτάρι.

δ) Συμπέρασμα

ι- Οι δύο αποτιμήσεις, η κλασική (η εργασία εξηγεί την αξία και τις τιμές) και η νεοκλασική (η τιμή εκφράζει την υποκειμενική χρησιμότητα), καταλήγουν στο ίδιο σύστημα (σχετικών) τιμών.

ιι- Η νεοκλασική αποτίμηση είναι απλώς μια πιο μπλεγμένη παρουσίαση, για να συγκαλυφθεί η καταγωγή της τιμής και της αξίας από την εργασία.

Παράρτημα 4.

Σχετικά συστήματα: αναγκαστική ανισορροπία τους (η περίπτωση των χωρών)

Από άποψη φορμαλιστική, η σύγκριση διαφορετικών σχετικών συστημάτων τιμών μπορεί να ειπωθεί και στο χώρο. Π.χ. πώς να συγκριθούν δύο εθνικά συστήματα σχετικών τιμών; Με πió απλή μορφή, πώς μπορεί να καθοριστεί μια «καλή» ισοτιμία μεταξύ των αντίστοιχων εθνικών μέτρων (δηλαδή μεταξύ του εμπορεύματος που μετράει τις σχετικές αξίες στην κάθε χώρα -έχουμε πάντα σχετικές μόνο αξίες); Για να γίνει η οποιαδήποτε σύγκριση, χρειάζεται μια πρόσθετη υπόθεση. Τα σχετικά συστήματα δεν αρκούν. [Εξού, τελικά, και η αδυναμία ισοτιμιών με βάση την υποτιθέμενη αγοραστική δύναμη των εθνικών νομισμάτων].

Ας πάρουμε δύο χώρες και ας υποθέσουμε πως δύο εμπορεύματα υπάρχουν: παπούτσια και παντελόνια. Ας πούμε ακόμα πως στην πρώτη χώρα το ζευγάρι τα παπούτσια κάνει όσο και τα παντελόνια, πράγμα που στο νόμισμά της εκφράζεται με 1 ζευγάρι παπούτσια = 1.000 παράδες όπως και 1 παντελόνι = 1.000 παράδες (έχουμε μόνο σχετικές τιμές, που απλώς τις εκφράζουμε στο εθνικό νόμισμα). Στη δεύτερη χώρα, τώρα, ένα παντελόνι κάνει όσο δύο ζευγάρια παπούτσια, ή -σε εθνικό νόμισμα- 1 ζευγάρι παπούτσια = 5 γρόσια ενώ 1 παντελόνι = 10 γρόσια.

Ποιά μπορεί ή πρέπει να είναι η ισοτιμία ανάμεσα στα γρόσια και στους παράδες; Μπορεί ένα γρόσι = 200 παράδες αλλά μπορεί και 1 γρόσι = 100 παράδες ή και οποιαδήποτε άλλη ισοτιμία. Προφανώς, αν τα σύνορα είναι ανοιχτά και υπάρχουν συναλλαγές, η κάθε ισοτιμία μπορεί να έχει τεράστιες επιπτώσεις. Π.χ., αν η ισοτιμία είναι 1 γρόσι = 200 παράδες, τότε μπορεί τα παπούτσια στις δύο χώρες να μοιάζουν να κάνουν το ίδιο (1 ζευγάρι παπούτσια = 1.000 παράδες = 5 γρόσια = 1 ζευγάρι παπούτσια), όμως στα παντελόνια δεν ισχύει αυτό. Αυτός που έχει παντελόνια στην δεύτερη χώρα με 10 γρόσια (όσο κάνει το παντελόνι του) θα μπορεί να πάρει 2.000 παράδες και με αυτούς να αγοράσει από την πρώτη δύο παντελόνια. Δηλαδή 1 παντελόνι = 2 παντελόνια! Αν πάλι ισχύσει η δεύτερη ισοτιμία και τα γρόσια αποδειχτούν πολύ πιο αδύναμα, τότε ναι μεν τα παντελόνια -αυτή τη φορά- θα μοιάζουν να έχουν τη «σωστή» τιμή (1 παντελόνι = 1.000 παράδες = 10 γρόσια = 1 παντελόνι), αλλά αυτός από την πρώτη χώρα που θα έχει παπούτσια με τους 1.000 παράδες του θα μπορεί να πάρει 10 γρόσια και με αυτά να αγοράσει 2 ζευγάρια παπούτσια από τη δεύτερη χώρα: 1 ζευγάρι παπούτσια = 2 ζευγάρια παπούτσια!

Καμία λοιπόν ισοτιμία δεν μπορεί να είναι η «σωστή»! Δεν υπάρχει καν «σωστή», δηλαδή «ισορροπημένη», σύγκριση μεταξύ των δύο σχετικών συστημάτων τιμών. Το συμπέρασμα αυτό ισχύει, γενικότερα, για τα σχετικά συστήματα τιμών: δηλαδή το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για τη σύγκριση μεταξύ συστημάτων τιμών, όχι δύο διαφορετικών χωρών, αλλά της ίδιας οικονομίας σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Αν εξαιρεθεί η (εξαιρετική) περίπτωση ίδιων σχετικών συστημάτων (δηλαδή μιας ακινησίας των τιμών!), τα διαφορετικά σχετικά συστήματα τιμών δεν μπορούν ποτέ να συγκριθούν μεταξύ τους σαν τέτοια: απαιτούν την εισαγωγή μιας πρόσθετης υπόθεσης (και μιας επιπλέον πραγματικότητας). Μεταξύ χωρών, για παράδειγμα, μπορεί να εισαχθεί η πραγματική

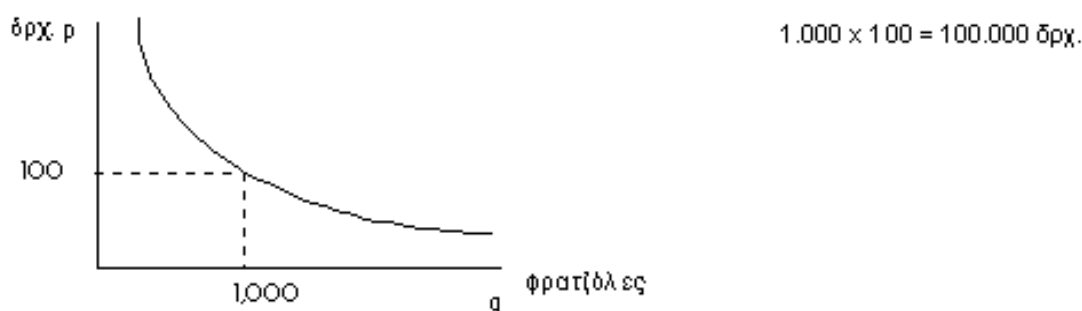
ισοτιμία των νομισμάτων που επικρατεί στην πράξη. Μεταξύ δύο χρονικών στιγμών, όμως, και κυρίως, είναι η εισαγωγή (η πραγματικότητα) μιας «ουσίας» που διατηρεί την αξία και την καθιστά έτσι συγκρίσιμη: είναι το χρήμα (όχι σαν απλό μέτρο -σχετική τιμή-, ούτε σαν μέσον κυκλοφορίας, αλλά σαν διαχρονική περιεκτικότητα, σαν μέσον θησαυρισμού)!

Παράρτημα 5.

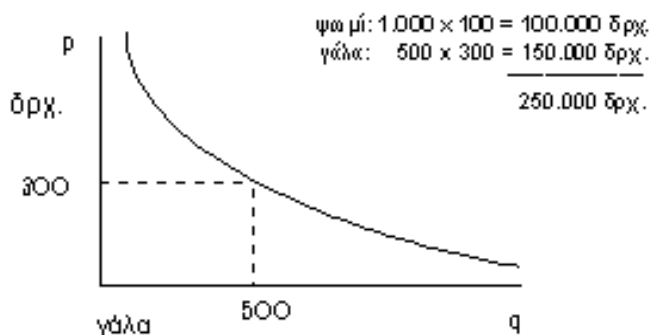
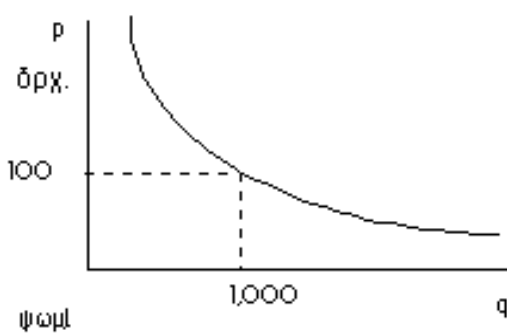
Μερική ισορροπία ή

Πώς να συμπεράνουμε αυτό που ήδη προϋποθέτουμε

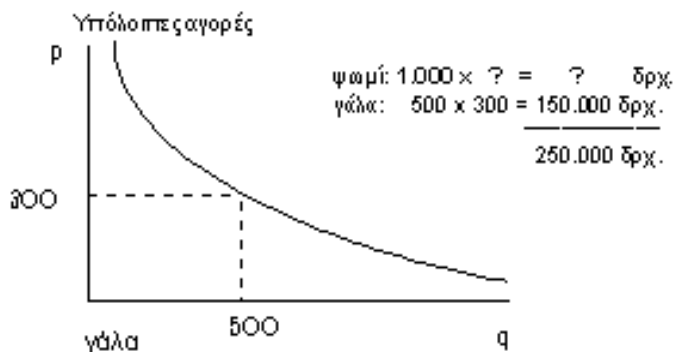
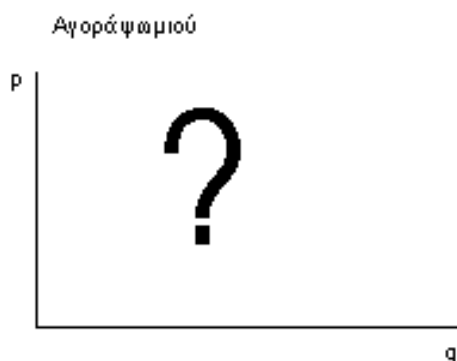
Ας πούμε πως στην κοινωνία υπάρχουν δύο μόνο αγαθά, ψωμί και γάλα, και ότι στις δύο παράλληλες αυτές αγορές εμφανίζονται 1.000 φρατζόλες ψωμί και 500 λίτρα γάλα, ενώ το διαθέσιμο εισόδημα των αγοραστών είναι 250.000 δρχ. Αν, τώρα, στην αγορά του ψωμιού, κατασκευάσουμε τις καμπύλες της ζήτησης και της προσφοράς, ενδεχομένως θα έχουμε:

Όμως το ότι η τιμή αυτή των 100 δρχ. είναι μια τιμή ισορροπίας είναι επειδή αυτό το υποθέτουμε ήδη έμμεσα με την καμπύλη της ζήτησης που φτιάξαμε. Πράγματι, στο σύνολο των αγορών πρέπει να υπάρχει (παρουσιάζουμε τις δύο αγορές):

Αν, έτσι, κάνουμε σαν να μην ξέρουμε την ισορροπία στην αγορά του ψωμιού (έτσι ώστε να την “βρούμε”), θα παρουσιάσουμε (θα υποθέσουμε) μια γενικευμένη ισορροπία εκτός του ψωμιού:

Όμως, καθώς, έτσι η γενικευμένη ισορροπία -"εκτός ψωμιού"- καθορίζει ήδη έμμεσα ότι 100.000 δρχ. θα δοθούν για το ψωμί, η τιμή του ψωμιού δεν μπορεί παρά να είναι 100 δρχ.! [Για το ψωμί θα διατεθούν $250.000 - 150.000 = 100.000$ δρχ., και αφού υπάρχουν 1.000 φρατζόλες, η τιμή του ψωμιού δεν μπορεί να είναι παρά $100.000 / 1.000 = 100$ δρχ. η φρατζόλα]. Και, βέβαια, τότε, μπορούμε να "κατασκευάσουμε" την καμπύλη της ζήτησης (όπως και οποιαδήποτε όμως άλλη καμπύλη, φτάνει να περνάει από το επίμαχο σημείο)! Επιπλέον, αυτό σημαίνει ότι, όχι μόνο η "μερική ισορροπία" είναι αυταπάτη, αλλά και η ίδια η "καμπύλη της ζήτησης" είναι ανυπόστατη. Αν δεν είναι η καμπύλη της ζήτησης που εξηγεί την τιμή αλλά η τιμή που καθορίζει το σημείο από το οποίο περνάει η καμπύλη της ζήτησης, αυτό σημαίνει πως η ίδια η καμπύλη της ζήτησης είναι ανύπαρκτη, ή έστω απλώς μια θεωρητικά περιττή περιγραφή, αφού κανένα ρόλο δεν παίζει στη διαμόρφωση της τιμής!